

VR̥ṢASĀRASAM̐GRAHA
A Critical Edition in Progress

Version of March 26, 2022

Csaba KISS

Contents

[चातुर्वर्ण्यम्]

विगतराग उवाच ।

देवा अष्टविधाः प्रोक्तास्तिर्यक्पञ्चविधः स्मृतः ।

मानुषमेकमेवाहुश्चातुर्वर्णः कथं भवेत् ॥ १९:२०॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

पूर्वकल्पसृजस्त्वेष विष्णुना प्रभविष्णुना ।

एकवर्णो द्विजश्चासीत्सर्वकल्पाग्रमग्रतः ॥ १९:२१॥

सर्ववेदविदो विप्राः सर्वयज्ञविदस्तथा ।

तेषां विप्रसहस्राणां यज्ञोत्साहमनो भवेत् ॥ १९:२२॥

वृद्धविप्रसहस्राणां मतमाज्ञाय ब्राह्मणैः ।

कर्तुं कर्म समारब्धं कर्म चापि विभज्यते ॥ १९:२३॥

ऋत्विजत्वे स्थिताः केचित्केचित्संरक्षणे स्थिताः ।

अर्थोपार्जनयुक्तान्ये अन्ये शिल्पे नियोजिताः ॥ १९:२४॥

एवं यज्ञविधानेन कर्तुमारेभिरे पुरा ।

यथोद्दिष्टेन कर्मेण यज्ञोत्साहमवर्तत ॥ १९:२५॥

आगता ऋषयः सर्वे देवताः पितरस्तथा ।

अन्योन्यमब्रुवन्तत्र देवर्षिपितृदेवताः ॥ १९:२६॥

यज्ञार्थमसृजद्वर्णं विधिना क्रतुहेतवः ।

एवमेव प्रवर्तन्तु भवद्भिर्द्विजसत्तमाः ॥ १९:२७॥

इज्याध्ययनसम्पन्ना ब्राह्मणा ये ऽत्र कल्पिताः ।

20a देवा अष्ट°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; देवाः रष्ट° E 20b °र्यक्प°] C₉₄^{pc}C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °क्प° C₉₄^{ac} • स्मृतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; स्मृताः C₄₅ 20c मानुष°] CK₈₂K₁₀K₀₇ ; मानुष्य° E 20d °वर्णः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °वर्ण° K₀₇ , °वर्ण्य° E 21a °सृजस्त्वेष°] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; °सृज° C₄₅ , °सृजत्येष E 21c एकवर्णो द्विजश्चासी°] K₀₇ ; ए°*°(र्णो)°*°*°श्चासी° C₉₄ , एकवर्णो द्विजश्चासी° C₄₅ , एकवर्णो द्विजश्चासी° K₁₀ , एकवर्णो द्विजश्चासी° K₈₂ , एवं वर्णो द्विजश्चासी° E 22b °यज्ञ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; °वेद° E 22c तेषां] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇ ; तथा E 22d यज्ञोत्सा°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; यज्ञोच्छाह° K₁₀ , यज्ञोत्साह° K₀₇ (unmetr.) 23b °ज्ञाय°] K₈₂C₄₅K₁₀K₀₇ ; °ज्ञाय° C₉₄ , °श्रित्य E • ब्राह्मणैः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; ब्राह्मणेः C₄₅ 23c कर्तुं] C₉₄C₄₅K₀₇E ; कर्तुं K₈₂K₁₀ • समारब्धं] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇ ; समारब्धं C₄₅ , समारब्ध E 23d कर्म चापि] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇ ; कर्म चापि K₈₂ , कर्मश्चापि E 24b °रक्षणे स्थिताः] K₈₂K₁₀K₀₇E ; °रक्ष°××× C₉₄ , °रक्षणे स्थि°* C₄₅ 24c °युक्तान्ये°] C₉₄K₁₀K₀₇E ; °युक्तान्ये° C₄₅ , °युक्तात्मे K₈₂ 24d अन्ये°] C₉₄^{pc}C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; omitted in C₉₄^{ac} 25b °मारेभिरे°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇E ; °म् आरेभिरे K₈₂ 25c यथोद्दि°] E ; यथोद्दि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ 25d °वर्तत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °वर्ततः K₀₇ 27ab °सृजद्वर्णं वि°] C₉₄K₁₀K₀₇E ; °सृजद्वर्णान्वि° C₄₅ , °सृजद्वर्णान्वि° K₈₂ 27b °धिना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °धानां K₁₀ • क्रतुहेतवः] K₈₂K₁₀K₀₇ ; °क्रतु°×तवः C₉₄ , क्रतुहेतु° C₄₅ , पातुहेतवः E 27d भवद्भिर्द्वि°] C₉₄^{pc}C₄₅ ; भगवद्भिर्द्वि° C₉₄^{ac} , भवद्भिर्द्वि° K₈₂K₁₀K₀₇ , भवतिद्वि° E • °सत्तमाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; °सत्तमः K₁₀ 28b ये ऽत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; यत्र E • कल्पिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; कल्पिता K₁₀

सुविप्रा विप्रतां यान्तु षड्गर्भनिरताः सदा ॥ १९:२८ ॥
 रक्षणार्थं तु ये विप्राः कल्पिताः शस्त्रपाणयः ।
 क्षतत्राणाय विप्राणां नित्यक्षत्रव्रतोद्भवाः ॥ १९:२९ ॥
 अर्थोपार्जनमुद्दिश्य कल्पिता ये द्विजातयः ।
 ते तु वैश्यत्वमायान्तु वार्त्तोपायरतोद्भवाः ॥ १९:३० ॥
 वधबन्धनकर्मसु शिल्पस्थानविधेषु च ।
 कल्पिता ये द्विजातीनां सर्वे शूद्रा भवन्तु ते ॥ १९:३१ ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात् ।
 स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां प्रजापालनतत्परात् ॥ १९:३२ ॥
 वैश्यानां वासवस्थानं वाणिज्यकृषिजीविनाम् ।
 शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् ॥ १९:३३ ॥
 महर्षिपितृदेवानां मतमाज्ञाय निश्चितः ।
 एष संकल्पितो ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥ १९:३४ ॥
 संकल्पप्रभवाः सर्वे देवदानवमानवाः ।
 पशुपक्षिमृगा मुख्या यावन्ति जगसम्भवाः ॥ १९:३५ ॥

29cd cf. MBh 12.59.128ab: ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते 32 cf. Vāyupurāṇa 1.8.166: प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानम् ऐन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥ ≈ Bhaviṣyapurāṇa 2.1.34, etc. 33 cf. Vāyupurāṇa 1.8.167–168ab: वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममुपजीविनाम् । गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठताम् ॥ स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्वयम् ।

म्च्छ^C₄₅K₈₂K₀₇E ; यातु K₁₀ 28d षड्गर्भं°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; षड्कर्मा° E • सदा] C₉₄C₄₅K₈₂E ; सजा K₁₀ , सदा: K₀₇ 29a विप्राः] C₉₄K₈₂K₁₀K₀₇E ; विप्रा C₄₅ 29b शस्त्रं°] C₉₄K₈₂K₀₇E ; शास्त्रं° C₄₅K₁₀ 29c क्षतं°] C₉₄K₈₂K₁₀ ; क्षत्रं° C₄₅K₀₇ , कृतं° E • विप्राणां] C₉₄C₄₅K₈₂E ; विप्राणा K₁₀ 29d नित्यक्षत्रं°] C₉₄C₄₅K₀₇ ; नित्यं क्षत्रं° K₈₂K₁₀ , नित्यं क्षात्रं° E • व्रतोद्भवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; व्रतोत्तमः K₁₀ 30b ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; यो K₁₀ 30d वार्त्तोपायरतो°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; वार्त्तो आपणतोद्भवाः E 31a वधबन्धनकर्मसु] C₉₄K₈₂ ; वधबन्धनकर्मेषु C₄₅K₁₀K₀₇E 31b विधेषु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₀₇ ; विधेषु E 31c जातीनां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; जातीना K₀₇ 32ab प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात्] C₉₄C₄₅ ; प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात् K₈₂ , प्राजापत्यं ब्राह्मणामिज्याध्ययनतत्परात् K₁₀ , प्राजापत्यं ब्राह्मणामिज्याध्ययनतत्परात् K₀₇ , प्राजापत्यं ब्राह्मणामिज्याध्ययनतत्परां E 32c ऐन्द्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; ऐन्द्र K₁₀K₀₇ 32d त्परात्] K₈₂C₄₅K₁₀K₀₇ ; त्परात्° C₉₄ , त्परां E 33b वाणिज्यं°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; वाणिज्यं K₈₂E • जीविनाम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; जीविनम् K₁₀ 33cd शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम्] C₉₄C₄₅K₀₇E ; omitted in K₈₂^{ac} , शूद्राणां मरुतस्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K₈₂^{pc} शूद्राणा मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K₁₀ 34a देवानां मं°] C₉₄K₈₂K₁₀E ; देवाना मं° C₄₅ 34b मतं°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; मनं° K₀₇ • निश्चितः] C₉₄C₄₅K₁₀K₀₇E ; निश्चिताः K₈₂ 34c कल्पितो ब्रह्मा] C₉₄C₄₅K₈₂E ; कल्पिता ब्राह्मा K₁₀ 35b देवदानवमानवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₀₇E ; देवदेदानमानवः K₁₀^{ac} , देवदानमानवः K₁₀^{pc} 35c मृगा] C₄₅K₈₂K₁₀E ; मृगा C₉₄ 35d जगं°] C₉₄C₄₅E ; जंगमं° K₈₂ , जगे K₁₀

भूतसंकल्पकं नाम कल्पमासीद्विजोत्तम ।
कीर्तितानि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १९:३६॥